

ЗМІНА ПСИХОСЕМАНТИКИ СВІДОМОСТІ ПІД ВПЛИВОМ РАПТОВОГО ЕМОЦІОГЕННОГО ВТРУЧАННЯ

Наводяться результати дослідження трансформації сенсо-ціннісних критеріїв сприйняття науково-технічного прогресу (НТП) під впливом раптового емоційного втручання в експерименті. Показано, що емоційне переживання фактору втручання формує фіксовану установку компліцитності (причетності) екологічної свідомості.

Ключові слова: екологічна свідомість, психосемантика, компліцитність, критичний експеримент.

The research results for the transformation of sensual and valuable perception criteria of scientific and technological progress (STP) under the influence of sudden emotional intervention in the experiment are presented. It is shown that emotional experience of intervention factor creates a fixed attitude of ecological awareness complicity (participation).

Key words: ecological awareness, psychosemantics, complicity, a critical experiment.

Відомо, що людська свідомість під впливом заходів, що мають відношення до втручання ззовні, виявляє тенденцію до опору, або проявляє до нього залежність. Будемо називати такий факт об'єктивного втручання в екологію **рецидивом екологічного втручання (РЕВ)**, а відповідну до нього протидію індивідуальної, масової чи суспільної свідомості – рецидивом опору чи залежності, або по-іншому, **реакцією свідомості на втручання (РСВ)**.

Реакція свідомості на втручання – особлива ментальна форма прояву людської психіки, що здійснюється за власними правилами, формами активності з залученням установок, специфічних поведінкових актів, дій і рухів, іноді протестів, акцій і тому подібної феноменології. Субкультуру РСВ важливо розуміти і враховувати не тільки в господарській практиці, так чи інакше пов'язаній з екологією, але і в екологічному вихованні [5]. Якщо взяти у взаємодії феномени виділених понять і зробити з них певну метафоричну аналогію алгебраїчного рівняння, то $\frac{РЕВ}{РСВ} = ЕС$, де абrevіатурні знаки "P" і "B", як

однорідні, скорочуються, а в підсумку за знаком рівняння залишаються дві літери ЕС, тобто **екологічна свідомість** (тут ми підкреслюємо, що утворилася вона від реакції на втручання). Логічно допустити, що екологічна свідомість, як така, власне, і утворюється лише на дотик екологічного втручання й усвідомленої реакції на таке втручання. Саме завдяки такій реакції на втручання у життєво значущий атрибут існування людини та всього суцього, зароджується екологічна інтенційованість (змістовне спрямування) і відповідна ініціація людської свідомості. Тут свідомість знаходить виразну форму екологічного сенсу – особистісного по сутності та екологічного за змістом.

Для розкриття такого явища, як народження екологічної свідомості з потенційно завжди існуючого витоку – потреби у збереженні життя, самозбереженні і виживанні, необхідно мати на увазі, що цей процес сам у собі містить загрозу і здійснюється в напруженому психоемоційному режимі. Адже зароджується і виникає у свідомості екологічна цінність довкілля під впливом найстрашнішої загрози, коли виникає небезпека життю, самому існуванню. Живий організм у такій ситуації виявляє тривогу й оборонну реакцію. Тому цілком зрозуміло, що реакція людської свідомості на рецидив екологічного втручання захисна, оборонна, критична. Вона є такою з самого відчуття, усвідомлення кризи, краху, катастрофи наповнюється переживанням особистісної значущості.

Якщо, наприклад, йдеться про народногосподарський об'єкт, скажімо, будівництво і прив'язку хімічного або іншого екологічно шкідливого виробництва до місцевості, де проживають люди, або проведення спеціальних заходів чи робіт з екологічної нормалізації аномальних явищ (знищення відходів чи отрутохімікатів з числа колишніх пестицидів), то доречно говорити про кризовий характер прояву екологічної свідомості у першому випадку, і критичний – у другому випадку, як і в ситуаціях з екологічними аваріями чи катастрофами. Адже у першому випадку загроза існує потенційно, а в другому – вона явна і очевидна, що вже є, існує безпосередньо.

Характер протікання, зміст і форми екопсихологічної кризи відіграють істотну роль у загальному процесі розвитку, визріванні і проявах екологічної свідомості громадян, мас, суспільства в цілому. Протиставлення себе екологічній небезпеці, активне відстоювання власної захисної позиції є не тільки закономірним для людської істоти, але й продуктивним для екології. Відомий психолог Л.С. Виготський підкреслював у питаннях психічного розвитку, що за всяким негативним симптомом кризи "ховається позитивний сенс, що виникає зазвичай при переході до нової і вищої форми існування" [1]. Щоб пояснити ці обставини, звернемося до нашої концепції екологічної психології [3, 4].

Екологічну психологію ми визначаємо [2, 6] як самостійний напрямок психологічної науки, що вивчає характер і особливості психічних впливів на свідомість (індивідуальну і суспільну) природного, штучного і соціального оточення. Даним визначенням вводиться три ключові поняття: **свідомість, середовище, психічні впливи**. Виходячи з цього робочого визначення, предметом екологічної психології слід вважати не саму по собі свідомість (це предмет загальної психології), а, власне, екопсихологічне її осереддя у контексті єднання людини з середовищем, в активних їх взаємодіях та взаємовпливах. Природно, що будь-які стосунки і взаємодії, взаємні впливи породжують явища психічних переживань, тому предметом екологічної психології стає категорія **значущих переживань**. Значущі переживання не підміняють екологічну свідомість, а наповнюють її своїм спрямуванням, ініціюють свідомість екологічним змістом, породжують активні форми її прояву. Значущі переживання породжуються на грані зіткнення "я-стосунків" з середовищем і виявляються в окремій якості свідомості – її ми називаємо **компліцитністю** (причетністю до реалій дійсності). Означена компліцитність людської свідомості проявляється на різних рівнях рефлексивності: **імпліцитно** (згорнуто, неявно, інтуїтивно) або ж **експліцитно** (розгорнуто, явно, де уявлення і судження проявляються чітко і виразно). Це є іншими важливими її ознаками. Компліцитність екологічної свідомості забезпечує суб'єктивну значущість того, що є у складі імпліцитного чи експліцитного змісту свідомості, і формує основу для сприйняття дійсності, прийняття рішень, спрямованості вчинків, окремих дій і діяльності в цілому. Отже, властивість компліцитності екологічної свідомості формується під впливом значущих переживань, які, в свою чергу, породжуються психологічними механізмами "я-стосунків" людини з довкіллям, особистісних сенсів, очікувань, сподівань людини.

Концептуально категорія стосунків, а точніше, "я-відношень" у контексті екологічної психології розгорнута й осмислена нами на варіанті **критичного розвитку** екологічної свідомості у постчорнобильському синдромі (значущі переживання радіації), тобто в моделі природного адаптоекосоціогенезу суспільної свідомості під впливом та у зв'язку з наслідками Чорнобильської катастрофи. Теоретичним узагальненням проблеми передували більше ніж 8-річні (з періодичністю у 2 роки) студентські (під керівництвом і за участю автора) літні велоекопсихологічні експедиції в населені пункти Чернігівської області і м. Славутича, що віднесені до територій радіоактивного забруднення. Феноменологія цих експедицій описана автором у колективній монографії [2], одноосібній монографії [3] ряді статей і наукових доповідей [4, 5].

Звернемося до теоретичної концепції "я-відношення" екологічної свідомості, що проглядається на **критичному** його адаптогенезі (рис.1).

Згідно запропонованому нами компліцит-концептуальному підходу екологічна свідомість набуває екологічно причетного характеру саме через категорію "еко-Я-відношень". Трансформація екологічної свідомості під впливом екотехногенної катастрофи відбувалася [4] за наступною схемою: зміна позитивних екоорієнтованих психічних станів на негативні – поява проекологічних дій і вчинків – втрата екологічного досвіду та екоцінностей – формування екодистрибутивного екологічного світосприйняття. У своїх дослідженнях ми зробили припущення, що процес формування екологічної свідомості має йти у зворотному напрямку, і це експериментально підтверджено дисертаційним дослідженням І.І. Шлімакової [7].

Відповідно до термінологічного визначення, свідомість являє собою психологічну єдність трьох взаємозалежних категорій психіки людини:

- 1) психічного відображення природного, соціального і штучного середовища;
- 2) психічного відношення власного "я" до цього середовища;
- 3) саморефлексії і саморегуляції життєдіяльності у навколишньому світі явищ і речей.

Саморефлексія і саморегуляція породжуються щоразу і в кожному випадку окремо. Точно так само окремо і щоразу у своїй конкретиці складаються **особисті відношення і причетності (компліцитність)** свідомості людини до тих або інших цінностей дійсності. Підкреслюючи саме цю якість – причетність особистості до дійсності, ми не тільки надаємо свідомості екологічного змісту, але і зосереджуємо, фокусуємо на ньому увагу при будь-яких зовнішніх (педагогічних, психологічних, інформаційних, управлінських чи якихось інших) впливах.

Термін "компліцитність сприйняття" (у даному випадку – компліцитності екологічної свідомості) використовується нами для того, щоб змістовно окреслити в екологічному контексті спрямованість третьої ланки – екологічної саморефлексії, а саме – механізму психічної саморегуляції, екологічно детермінованої чи екоатрибутованої поведінки і діяльності людей. Регулятивна функція екологічної свідомості не може здійснюватися у разі відсутності цього компоненту. Таким чином, для екологічної свідомості, особливо екологічної освіти і виховання, компліцитна екоатрибутивність психіки, як відношення людини в її причетності до навколишнього середовища, – особливо важливі положення екологічної психології.

Як і категорія "я-відношення" до дійсності, **компліцитність екологічної свідомості** визначається й **опосредковується**, як мінімум, наступними **складовими** (показані на рис. 1):

- суб'єктивним станом людини, що являє собою узагальнену характеристику емоційно-вольових процесів у сукупності з процесами пізнання і сфери діяльності в заданому інтервалі часу;
- змістом об'єктивної дійсності (екології), але більшою мірою не самою об'єктивною реальністю (як вона вимірюється приладами), а суб'єктивним відображенням цієї об'єктивності у свідомості людей;

- співвідношення чітко рефлексованих (усвідомлюваних) і нечітко визначених, але суб'єктивно значимих екологічних цінностей і установок;
- характером мисленнєвого узагальнення, логіко-семантичної інтеграції екоціннісних уявлень, тобто характером і рівнем інтеграції суб'єктивного та об'єктивного у розумінні подій і явищ, що відбуваються в навколишньому середовищі;
- досвідом, що складається самоплинно та суб'єктивною картиною світу і навичками життєпристосувальної діяльності.

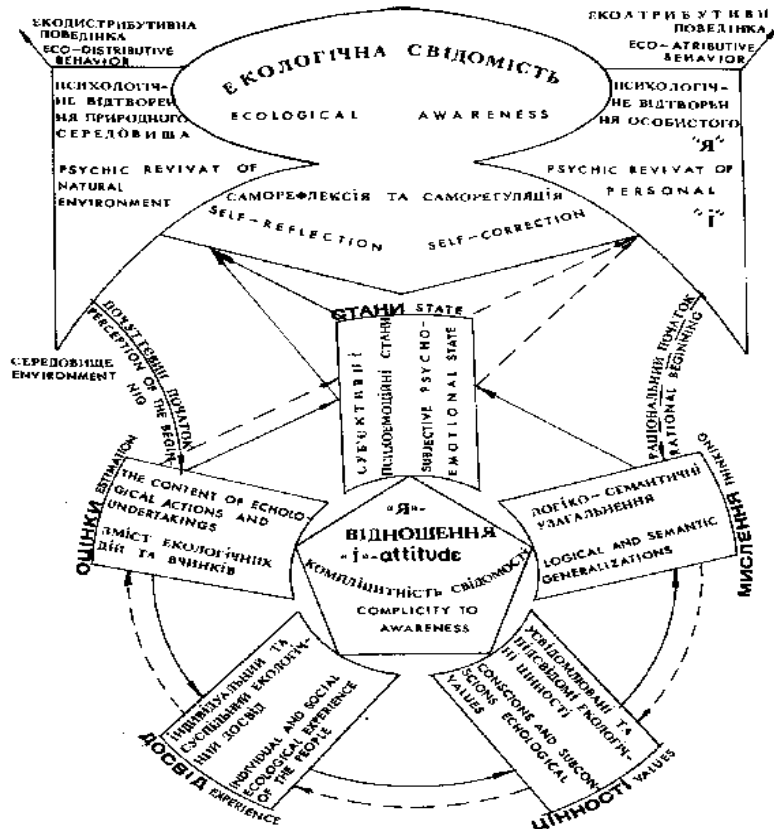

Рис.1. Психологічні складові природного адаптоекосоціогенезу буденної свідомості населення до наслідків Чорнобильської катастрофи

Природний адаптогенез екологічної свідомості в реакціях на Чорнобильську катастрофу, у своєму розвитку пройшов ряд послідовних етапів (рис.1). Відштовхуючись від суб'єктивних психоемоційних станів, що, безумовно, знаходилися під впливом вираженої стресової залежності, психоемоційної фрустрації, повсякденна свідомість виходила на відповідні, спочатку неадекватні оцінки екологічної реальності. Вони безпосередньо впливали на дезадаптивні поведінкові форми панічної орієнтації – екодистрибутивну поведінку. Поступово накопичувався індивідуальний і суспільний екологічний досвід пристосування. У складі цього досвіду так само емпірично окреслювалися і трансформувалися екологічні цінності як в області підсвідомих орієнтації, так і на рівні усвідомлюваних установок. Якийсь час отримані в такий спосіб цінності-установки забезпечували розуміння виниклої екологічної небезпеки. Але вони не могли задовольняти людей довго, тому що занадто невтішними уявлялися перспективи виживання. Виходячи з цього буденна екологічна свідомість з необхідністю шукала логіко-семантичних узагальнень. Вони здійснювалися на рівні здорового глузду, використовуючи непідготовлене для цього мислення. Але і ці узагальнення відкривали більш широкі можливості пристосування у змінених умовах існування. Навіть тоді, коли використовувалися емпіричні, а не наукові знання, навіть тоді, коли вони були мимовільними і знаходилися під психоемоційними впливами, навіть тоді, коли уявлення людей базувалися винятково на здоровому глузді. Здоровий глузд у складі буденної свідомості накопичував практично нагальний і необхідний людині у повсякденному житті досвід. Та головне полягає в тому, що в екстремальних умовах у людей раніш заготовленого, попереднього досвіду адаптації не було, і вони змушені були орієнтуватися похода, за обставинами, але всіляко залучаючи власну причетність до подій, що відбувалися. Свідомість потерпілих людей деформувалася.

Для більш ефективного орієнтування в таких чи подібних випадках доцільно мати розвинене, науково виважене екологічне мислення і внутрішнє потребово-мотиваційне спрямування у його реалізації та орієнтації на екологічну дійсність, психоемоційну резистентність.

Як видно з цього **критичного режиму** "запуску" екологічної ініціації у складі екологічної свідомості вихідним мотиваційним поштовхом виступає **психоемоційний стимул самозахисту**, самозбереження в екстремальній, стресовій ситуації ("я" – у небезпеці).

Саме під впливом цієї ініціації здійснювалися шляхом самоактуалізації всі визначені нами концептуальні складові "Я-відношення": суб'єктивні стани, дії та вчинки, емпіричний досвід, цінності, мислення. А вони не відрізнялися стресостійкістю, були підвладні перетворенням, легко піддавалися змінам.

Для експериментальної перевірки цього положення та з'ясування можливостей його застосування у психолого-педагогічній практиці формування екологічної свідомості (її компліцитності), нами виконане лабораторне дослідження впливу екстремальності на категорію ціннісних орієнтацій екологічного спрямування. Гіпотетично передбачалося, що стресогенна ситуація буде орієнтувати особисте відношення людини до дійсності, наближати її до психічного включення, залученості, причетності до події, що відбувається, видозмінюючи при цьому логіко-семантичні інтеграції екоціннісних уявлень.

Методика. Експериментальна ситуація полягала в наступному. Студентам, що навчаються на курсах післядипломної педагогічної освіти (72 чол., приблизно порівну чоловіків і жінок, віком 26-32 роки), пропонувалося описати власне уявлення про науково-технічний прогрес з використанням набору ключових понять (не обов'язково усіх, але більшої половини із запропонованого набору).

Набір понять складав 20 термінів, серед яких 10 понять позитивного, а 10 – негативного сенсу. Опис науково-технічного прогресу здійснювався двічі: перший раз попередньо – за 7 днів до основного експерименту і вдруге – зразу після експерименту.

Цей термін визначався тим, що тест-ретестова стабільність у кореляції критеріїв оцінки виявилась високозначимою ($p < 0,01$) вже на цій часовій відстані.

Експеримент являв собою експсихологічний тренінг, вузловою ланкою якого була вправа з екстремальністю.

Тренер групи монологічно проводив роздуми вголос відносно еволюції живого на Землі: від зародження органічної клітини, ускладнення й розвитку живого організму, появи суспільного життя, ускладнення цивілізації і т. ін., до наших днів – відкриття ядра атому, генетичної інженерії, польоту в космос, атомної енергетики, інформаційних технологій, духовного злету людської особистості. Під час цієї вправи учасники тренінгу, розслабившись, сиділи у колі і пасивно відслідковували судження тренера, намагаючись образно уявляти етапні сцени екофілогенезу. На час виконання цієї вправи поодаль збоку (на безпечній відстані) був включений спеціально виготовлений пристрій, у якому на темному табло світилося дві лампочки – одна велика і яскрава (250 Вт), а інша поряд – з перебігливим по анодах лампи ледь помітним червоним вогником. Цей тремтячий і рухливий вогник засвічувався попередньо і світився фоново, як символ самого життя (без включення потужного світла), а коли вже йшлося про цивілізацію і прогрес, засвічувалась потужна лампа і червона лампочка з тремтячим вогником, ніби віддалялася на ледь помітну периферію, зникала, ставала майже невидимого на сприйняття. Учасники тренінгу з напіввідкритими очима спостерігали дійство і ментально проходили ступені і стадії еволюції у супроводі монологу тренера та фонового висвітлення сказаного відповідними лампочками. У той час, як мова тренера зав'язувалася на темі атомної енергетики, він раптово різким ударом вказівки, що була у нього в руках, розбивав велику лампу потужного і яскравого світла (імітація аварії). Вибуху немає, а лише брязкання скла розбитої колби, щезнувшє потужне світло та виразлива поява мерехтливого червоного вогнику, – усе це створює стресове, раптове емоціогенне враження. Тренер же так само монотонно продовжує роздуми, аж до їх завершення, не акцентуючись на чомусь зокрема.

Після завершення заняття, обміну думками і підведення підсумків учасникам тренінгу вдруге пропонується описати власні уявлення про науково-технічний прогрес, як і попередньо, на підставі запропонованих ключових понять.

Обробка результатів здійснювалася за спеціально складеною схемою контент-аналізу, критерії якого підраховувались сукупно у визначеннях (тлумаченнях) науково-технічного прогресу, що записувалися учасниками експерименту як до експсихологічного тренінгу, так і після нього.

Результати та їх обговорення

У таблиці 1 наведені результати порівняння у визначенні тестового поняття НТП до експерименту і після нього.

Таблиця 1

Порівняння показників контент-аналізу у визначенні поняття НТП до і після стресогенності експерименту

Діагностичні показники контент-аналізу	до експерименту		Після експерименту		t	F	p
	$\bar{X}$	σ	$\bar{X}$	σ			
Дефініція (констатація)	3,94	2,11	3,60	2,20	-1,86	0,92	0,75
Прагматизація	4,22	2,72	4,13	2,44	0,53	0,80	0,82
Емоціоналізація	4,84	2,56	8,23	2,51	2,27*	0,83	0,79**
Екологічна орієнтація	4,13	2,44	8,10	2,23	1,25*	1,08	0,86**
Причетність "Я"	1,90	1,26	5,71	2,07	2,10*	1,22	0,91**

З таблиці видно, що середні значення показників контент-аналізу виразно відрізняються у показниках емоціоналізації, Я-причетності та екологічної орієнтації текстів. Це означає, що психосемантика поняття "науково-технічний прогрес" після стресогенної ситуації (з втратою символіки потужного і яскравого освітлення, яке асоціювалося з позитивними цінностями НТП), векторно нівелюється, або навіть суб'єктивно проектується у негативну площину сенсо-ціннісного сприйняття. Дисперсії ж усіх без винятку діагностичних показників контент-аналізу не відрізняються між собою по

F-критерію, а рангові кореляції останніх трьох критеріїв тестової психосемантики залишаються статистично значимими ($p < 0,05$), що підкреслює відмінності у їх середніх показниках (по *t*-критерію Ст'юдента) на рівні системних і сталих змін.

Доречно зауважити, що перші два із застосованих діагностичних показників (дефініція, де визначається поняття НТП формально, логічно, сигніфікативно і критерій прагматичності технічного прогресу) у повторному тестуванні дещо втрачають свою питому вагу, зустрічаються рідше, хоча і статистично незначимо ($p > 0,05$), разом з тим виразно (майже вдвічі) посилюється вагомість емоціональності та екологічної орієнтації у розумінні дійсності, пов'язаної з явищами науково-технічного прогресу. Емоційний компонент наявної психосемантики, здебільшого, навантажується негативними рисами його прояву. Відмінності у розподілі частот відповідей у I і II тестуванні за вказаними показниками психосемантичних критеріїв статистично значимі на рівні $p \leq 0,001$. Особливо треба відмітити критерій причетності "Я" до тестового поняття, що визначалося, тобто до НТП. З'ясувалося, що науково-технічний прогрес за звичайних умов його сприйняття пересічною людиною мало "зачіпає" її особисто – таких "торкань" виявилось приблизно 2 на сотню. Однак, після своєрідного нагадування про можливі, у тому числі й негативні, наслідки його екологічного прояву особистісна залученість, "Я-причетність", або, як ми це називаємо, "компліцитність екологічної свідомості" зростає майже втричі. Між іншим, нагадування було у тренінговій ситуації імпліцитним – побічним, неявним і неясним, як би другорядним, але в особистісних сенсах ретестової психосемантики воно виявилось дійвим і досить ефективним.

Висновки. Отже, підводячи підсумки дослідження, слід відзначити, що:

1. Суб'єктивний образ світу актуалізує сенсо-ціннісні орієнтири сприйняття об'єктивної дійсності зазвичай дефінітивно і непричетно, але прагматично і здебільшого у загальному плані.

2. Життєва подія, емоціогенна ситуація, екстремальність, навіть якщо вона виникає в умовах експерименту, змінює сенсо-ціннісні диспозиції, посилює емоційний компонент психосемантики у свідомості учасників, залучає особистісну їх причетність.

3. Екологічна свідомість здійснюється власними новоутвореннями на особистісних переживаннях моментів дотику зовнішнього втручання і внутрішньої реакції на це втручання.

4. Як показав експеримент, емоційне переживання факту раптового стресогенного втручання формує фіксовану установку протистояння, вирівнювання, балансування рівноваги (щось на зразок емоційно-когнітивного дисонансу), що у сукупності відповідним чином інтенціює (спрямовує й посилює) інтелектуальну діяльність, мовні вирази (психосемантику), ціннісні орієнтації, особистісні сенси.

5. Компліцитність екологічної свідомості зароджується на хвилі переживання, що виникає на моментах дотику зовнішнього втручання і внутрішньої психічної реакції на це втручання.

Література

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1984. – Т.4.
2. Панок В.Г., Скребець В.О., Яковенко С.І. Психологічна феноменологія екологічної катастрофи на матеріалах Чорнобильської катастрофи). Монографія. – К., 1998. – 302 с.
3. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія. – К.: Вид. дім "Слово", 2004. – 440 с.
4. Скребець В.О. Психологічні наслідки Чорнобильської аварії – дослідження проблем деформації екологічної свідомості населення // Непрерывное образование и воспитание населения городов (концептуальные и научно-методические аспекты проблемы): Тезисы докл. Международного научно-методического симпозиума / Отв. ред В.Н. Барякин – Запорожье, 1994. – С.49-50.
5. Скребець В.О. Принцип адаптації у створенні нових психолого-педагогічних технологій екологічної освіти і виховання // Екологія, охорона природи, екологічна освіта і виховання: Зб. статей, присв. 80-річчю Чернігівського держ. педінституту ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 1996. – С.122-132.
6. Скребець В.А. Экологическая психология: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 1998. – 144 с.
7. Шлімакова І.І. Психологічні умови формування екологічної свідомості школярів: гендерний аспект. – Дис.на здобуття наук.ступеня канд.психол.наук – Київ, 2010. – 230 с.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2010